

САМОВИЗНАЧЕННЯ ТУВИНСЬКОГО ЕТНОСУ У ХХ ст.: ДО ІСТОРІОГРАФІЇ ПИТАННЯ

Коротка історія тувинської державності, саме несподіване проголошення Танну-Туви, дипломатична боротьба навколо цього питання, природно, привертали до себе увагу багатьох російських та тувинських дослідників. Особливо слід відзначити ґрунтовні монографії Х. Сейфуліна [Сейфулин 1954, 1956], С. Вайнштейна [Вайнштейн 1972], Ю. Аранчина [Аранчин 1982], М. Сердобова [Сердобов 1971, 1985], С. Сааї [Саая 2003], Н. Москаленко [Москаленко 2004], двотомник “Історія Туви” [История Тувы... 2001, 1964]. У російській (радянській) історіографії, якій належить більшість досліджень, присвячених Туві, домінувало твердження про возз’єднання Туви з Росією, про її зв’язок із російською господарчою системою, про вороже ставлення тувинців до монголів тощо. Мовляв, Урянхайський край завжди історично схилявся до Росії. Лише зараз визнається, наскільки великими були культурні відмінності поміж росіянами та тувинцями, наскільки мало спільного в побуті, господарстві, світогляді [Мишлявцев 2003].

Монголам же Тува здавалася невід’ємною частиною монгольського світу. Перебування її під протекторатом Російської імперії (з 1914 року), потім проголошення незалежної Народної Республіки Танну-Туви (1921 рік) монгольська еліта сприймала як кричущу несправедливість. Нагадаємо, що тувинці мають тюркське походження. Проте, судячи з документів, офіційна Урга (з часом – Улан-Батор) вважала, що тувинці є за релігією та походженням однаковими з монголами [див.: Шурхуу 2001]. Сьогодні у монгольській науковій літературі та інтерв’ю можна зустріти згадування тувинців серед інших монгольських народів чи твердження на кшталт: “Тувинці – це ті ж монголи” [Batbayar 1996, 11; Ондур 2007]. Зустрічаються й окремі західні пу-

блікації, де також стверджується, що Тува має переважно монгольське населення [див.: Henze, 68].

Колись землі тувинців (відомі під назвою Урянхайський край) входили до складу Джунгарського ханства, потім – до Цінської імперії. Від 1755 року краєм управляв маньчжурський військовий губернатор у Зовнішній Монголії (Халсі) – цзянцзюнь. На початку ХХ ст. в його підпорядкуванні фактично перебували 26 (із 47) сомонів¹ Урянхаю. Щоправда, за іншими даними – йдеться про 21 сомон, що безпосередньо підпорядковувався князям і вищим ламам Зовнішньої Монголії (13 – Сайн-нойон-ханському аймаку, 5 – Дзасакту-ханському аймаку, 3 – богдо-гегену) [Шурхуу 2001, 98]. У західних дослідженнях зазначається: до 1911 (чи навіть 1921–1922) року Туву розглядали як залежне продовження Зовнішньої Монголії. Незважаючи на твердження англійського мандрівника Д. Каррутерса, що терени Урянхаю належали фізично, політично та економічно до Росії, його праця “Невідома Монголія” включала в себе опис мандрівки Урянхаєм [Каррутерс 1914]. Праця американського дослідника П. Тана, присвячена Зовнішній Монголії та Маньчжурії, включає в себе розділ з історії Туви [Tang 1959]. Монгольські дослідники також підкреслюють, що Тува справді була частиною Монголії [Dashpurev 1993, 37; Batbayar 1996, 25]. Визнавали це й окремі російські до-революційні дослідники, зокрема автори Східносибірського відділення Російського географічного товариства, як правило, розуміли під терміном “Монголія” Халху та райони, що примикали до неї з північного заходу, – місце проживання тувинців (урянхайців) і дархатів² [Единархова 2000, 145]. Видатний російський дослідник Г. Грумм-Гржимайло стверджував, що “**як і всюди в Монголії** (виділено мною. – *І.О.*), принцип

розділення влади в Урянхайському краї відсутній” [Грумм-Гржимайло 1926, 156].

У 1929 році німецький учений О. Менхен-Хельфен після подорожі Тувою написав: “Упродовж багатьох століть Тува була монгольською територією; тувинці ніколи не мали на думці відокремитися від Монголії. Ці дві країни мають ту ж саму економічну систему й ту ж саму релігію. Адміністративною мовою Туви була й монгольська. Тому зрозуміло, що тувинці після краху іноземного панування, китайського, пізніше царського, розглядали себе як належних до Монголії, монголи розцінювали Туву як монгольську провінцію” [Mänchen-Helfen 1931, 18]. На думку західних та монгольських науковців, після монгольського визвольного руху 1911 року Росія забрала Урянхай від Зовнішньої Монголії, проголосивши край своїм протекторатом у 1914 році. За словами ряду дослідників, більшість тувинської еліти була за приєднання до Монголії, лише невелика група амбань-нойона³ тимчасово дотримувалася російської орієнтації [Леонов 1927, 42; Кабо 1934, 168; Сердобов 1971, 292; Шурхуу 2001, 98; Москаленко 2004, 48 та ін.].

За радянської ініціативи 13 серпня 1921 року Урянхай проголосив створення “незалежної республіки” Танну-Тува. Російська дослідниця Н. Москаленко зазначає, що питання про створення суверенної тувинської держави було порушене російськими більшовиками, які цілеспрямовано готували до цієї акції тувинське населення [Москаленко 2004, 82–83]. За словами Д. Фрітерса, визнаного дослідника монгольського питання, радянська політика, подібно політиці царської Росії, була спрямована проти “імперіалістичного” підкорення Урянхаю Зовнішній Монголії, і за радянської підтримки спроба класу посадовців в Урянхаї доєднатися до Зовнішньої Монголії була придушена [Friters 1937, 328].

Події навколо Туви на початку 1920-х років американський дослідник Б. Еллеман називає черговим свідченням імперіалістичної зовнішньої політики радянського уряду. За його словами, хоча населення

Туви було маленьким, сама Тува складала велику частину північно-західної території Зовнішньої Монголії, сягаючи розмірів Великобританії. Рішення радянського уряду відокремити Урянхай від Зовнішньої Монголії та захопити його обіцяло величезний територіальний приріст і шкодило не лише інтересам Китаю, а й інтересам Монголії також [Elleman 1993–1994]. Видатний американський синолог та монголіст О. Латтімор називав політику Росії щодо Урянхаю чудовим прикладом російської наполегливості у дотриманні довгострокової мети політики, оскільки з початку XVIII століття росіяни підтримували різницю між Тувою та Монголією в усіх своїх ділових стосунках з імперією Цін [Lattimore 1953, 25]. У 1926 році під радянським покровительством Туву було відділено від Зовнішньої Монголії проти бажання і Монголії, і Туви, – вважав американський дослідник П. Тан [Tang 1959, 399]. Занепокоєний можливим панмонгольським рухом, що міг би об’єднати Монголію, Туву, Бурятію і навіть Калмикію, уряд Туви, за підтримки Москви, почав підкреслювати тюркський спадок республіки та заперечувати її культурні й історичні зв’язки з Монголією⁴ [Anaiban, Edward 1996, 181].

Особливе місце у досліджуваній проблематиці посідає питання Хазутського хошуну. Кочовища Хазутського (до 1878 року – Хубсугульського) хошуну розташовувалися в районі озера Хубсугул (інша назва – Косогол) і західніше від нього (басейн р. Шішкіта). Згідно з одними авторами, цей хошун увійшов до складу Монголії після подій 1911 року [Маннай-оол 1996, 53]. За іншими даними, ще у 1878 році нойони (нойонами цього хошуну призначалися не тувинці, а монголи) домоглися спеціальної печатки від Улясутайського амбана, у тому ж році цей хошун відірвався від Туви, перейшов під владу Улясутаю й увійшов до складу Північної Монголії. Установчий хурал 1921 року, зокрема, постановив Хазутський хошун як такий, що перебуває в Монголії, виключити зі складу Туви. Це рішення сприймається дослідниками неоднозначно: хтось шкодує про такий крок,

хтось наводить його як приклад вирішення національного питання, налагодження добросусідських відносин. Залишається питанням – чому виключили зі складу Туви лише один хошун, адже на Установчому хуралі були відсутні й представники від Сартулського хошуну, який також схилявся до монгольського підданства. Американський дослідник П. Тан зазначав, що Москва пішла назустріч побажанням монголів лише у незначному пункті. Маленька, малозаселена смуга території (приблизно 16 000 кв. км) під назвою Дархат⁵, розташована на заході від озера Косогол, була віддана Зовнішній Монголії. Мовляв, негайно після цього, в 1925 році, місія в Москві склала, без подальших територіальних змін, угоду про дружбу між Народною Республікою Танну-Тува та МНР, за зразком радянсько-монгольської угоди 1921 року [Tang 1959, 417]. Проте питання повернення прикордонних тувинців до підданства ТНР неодноразово поставало й надалі, зокрема на подальших монголо-тувинських переговорах [більше про це див.: Отрощенко 2007б]. Нині дархати у загальній кількості 20350 (2000 рік) осіб мешкають на теренах Хубсугульського аймака Монголії [Darkhat 2005]. Вони вільно розмовляють дархатським діалектом монгольської мови, володіють тувинською мовою, їхні діти навчаються у монгольських школах [Монгуш 2003, 208].

У нетривалій історії Тувинської Народної Республіки (1921–1944) є низка інших непересічних історичних подій, що на сьогодні залишаються недостатньо висвітленими. Зокрема, Хемчицьке повстання 1924 року, яке похитнуло підвалини молоді республіки. Нині російські дослідники переглядають застарілі трактування цього повстання як “контрреволюційного заколоту”, інспірованого ззовні. Проте на диво мало відомо про перебіг самого повстання, дещо більше – про пов’язані з цією проблемою радянсько-монгольські переговори та спільну декларацію. Авторці належить одна публікація, метою якої є висвітлення цього питання [Отрощенко 2006б]. На думку деяких західних дослід-

ників, прилюдно висловлене бажання (без попереднього дозволу з Москви) об’єднати всіх монголів та пов’язані з ними народи в єдиній державі разом із соціальним невдоволенням, здається, стали головними причинами цього повстання [Bebler 1987, 33]. П. Тан зазначав, що у 1924 році жителі Урянхаю оголосили про своє приєднання до Зовнішньої Монголії; радянська Росія була настільки ж нетерпима до такого руху, як і царська Росія. Далі П. Тан посилається на Д. Фрітерса, який писав про відправлення радянських військ, що успішно придушили повстання [Tang 1959, 416]. У 1929 році вищезгаданий О. Менхен-Хельфен написав: “Коли вони піднімалися в 1924 році у Хемчицькому районі, вони діяли не лише задля порятунку жіночих кіс⁶. Вони знов проганяли торговців, на цей раз російських державних торговців. Вони проголошували приєднання до Монголії. Певно, вони знали, що Монголія перебувала під пануванням росіян, однак не під таким безпосереднім, обтяжливим, як Тува. Вони хотіли до Монголії, і монголи хотіли прийняти їх з радістю. Кавалерійський загін з Мінусинська переконливо роз’яснював їм цінність самостійності” [Mänchen-Helfen 1931, 167]. За словами О. Менхен-Хельфена, при повстанні 1924 року кавалерія з Мінусинська приходила, “щоб захистити життя та власність радянських громадян”. Тувинці не забули 1924 рік. Вони дуже добре знають, що “захисна” кавалерія з Мінусинська відповідає на кожний опір росіянам. Вони підкоряються, мовчать і очікують... [Mänchen-Helfen 1931, 163].

Наскільки відомо авторці, радянські та російські дослідники воліли взагалі не зачіпати антиурядові виступи під панмонгольськими гаслами, що відбувалися у республіці в 1930–1932 роки. В останні роки проте, що такі виступи мали місце, мимохідь згадає російська дослідниця С. Саая [Саая 2003]. У західних дослідників є згадка про друге Хемчицьке повстання (1930 рік), під час якого виступили і тувинці, і російські селяни [Tang 1959, 422], проте причиною його називають примусову колективіза-

цію селянства. Слушно зазначається, що повстання було ліквідоване радянськими загонами. Один із західних авторів саркастично зауважує, що остання згадка про це повстання містилася у Малій радянській енциклопедії 1932 року; у наступних же радянських виданнях цю подію замовчували [Bebler 1987, 45]. Авторці статті також належать публікації на зазначені теми [Отрощенко 2006а, 2007а].

За визначенням західних та низки монгольських дослідників, у 1944 році Тува була анексована СРСР [Tang 1959, 423; Henze, 79; Batbayar 1996, 41; Endicott 1999, 63 та ін.]. Схожа оцінка присутня і у вітчизняних науковців [Кочубей 2006, 183]. За твердженням П. Тана, ця одностороння, пряма анексія навіть не відповідала пізнішій китайсько-радянській угоді 1945 року, за якою і СРСР, і Китай зобов'язувались гарантувати незалежність Зовнішньої Монголії в цілому [Tang 1959, 400]. За словами сучасної американської дослідниці Е. Ендікотт, ймовірно, це свідчить про неусвідомлення того факту, що тувинці були принаймні частково монголами за етнічним складом, і вельми у соціальному та культурному плані – частиною Монголії [Endicott 1999, 64]. На думку деяких дослідників, прикордонні чвари МНР та Туви в умовах воєнного часу прискорили рішення Москви про входження Туви до складу СРСР [Лузянин 2003, 262–263]. У 1945 році під час радянсько-китайських переговорів Й. Сталін відстояв розширені кордони МНР, отримані від Маньчжоу-го унаслідок радянсько-японського пакту про ненапад 1941 року. Вони включали просторі маньчжурські та внутрішньомонгольські терени, можливо, ця китайська територія мала компенсувати Зовнішній Монголії втрату Туви, – припускає Б. Еллеман [Elleman 1999, 131]. Національна політика Москви була переважно спрямована на придушення проявів панмонголізму та тувинського націоналізму. Пропаганда та освіта продовжували применшувати монгольські зв'язки Туви і підкреслювали натомість тюркські впливи [Anaiban, Edward 1996, 181–182].

Широке коло робіт, присвячене сучасним процесам у тувинському суспільстві [Балакіна, Анайбан 1995; Анайбан 1999; Мишлявцев 2003; Москаленко 2004; Donahoe 2002; Дацишен 2005, Монгуш 2008 та ін.], а також становищу тувинської громади у Монголії та КНР [Решетов 1995–1996; Айьжы 2002; Монгуш 2001, 2003; Mawkanuli 2001; Shimin Geng 2000; Серен 2007], ґрунтується на матеріалах польових та соціологічних досліджень. Це дозволяє, зокрема, певним чином оцінити наслідки тих чи інших рішень (багато з яких виявилися доленосними), до яких вдавалися представники тувинської еліти і монгольські можновладці, радянські дипломати і представники Комінтерну. Ознайомлення із сучасним станом питання дає змогу оцінити аргументацію колег-науковців у тувинському питанні. Так, офіційна тувинська історіографія дотримується думки, що впровадження протекторату забезпечило можливість збереження тувинського етносу, оскільки в іншому випадку тувинці увійшли б до складу Зовнішньої Монголії і втратили б свою етнічну специфіку, і перш за все рідну мову, подібно деяким із тих груп тувинців, які опинилися на суміжних теренах та у самій Монголії. Сучасні дослідження доводять всю хиткість такого твердження. Адже мови своєї монгольські тувинці не забули і не розчинилися у монгольському суспільстві, незважаючи на свою нечисленність. За словами сучасної тувинської дослідниці М.В. Монгуш, можливість вивчення тувинської мови у системі шкільної освіти є неоднаковою у різних груп тувинського населення Монголії. Проте ця проблема вирішується – нині підготовка монгольських тувинців на тувинському відділенні філологічного факультету Тувинського державного університету поставлена на потік. Це дозволяє сподіватися, що майбутнє у тувинської мови в Монголії є [Монгуш 2003, 210]. Міжнаціональні шлюби серед монгольських тувинців не набули великого поширення.

Водночас стосунки росіян із тувинцями з другої половини ХІХ по кінець ХХ ст. виглядають аж ніяк не безхмарними, а на-

повненими здебільшого ворожнечею та непорозумінням. Такий стан речей був викликаний, на думку автора, насамперед широкою російською колонізацією тувинських земель та переселенням тисяч росіян до Туви після її приєднання до СРСР у 1944 році. Отже, щодо успіху радянської національної політики, то слід зазначити, що Тува стала єдиним регіоном Сибіру, звідки після розпаду СРСР відбувся масовий відтік російського населення⁷. Тільки після міжгрупового конфлікту росіян і тувинців у 1990 р. з Туви виїхало 10 тис. росіян [Дробижева, Паїн 2003, 224]. Події початку 1990-х років привернули увагу до Туви низки науковців та політологів [Humphrey 1991; Alatalu 1992; An Ethnohistorical...1994; Балакіна, Анайбан 1995; Sullivan 1995; Anaiban, Edward 1996; Анайбан 1999; Assessment...; Stepanov 2000; Москаленко 2004 та ін.], зокрема ві-

тчизняних [Кінець Імперії... 2002; Жук, Мазур, Соломонюк, Турчак]. Так, вітчизняні дослідники вважають, що в Сибіру реально претендувати на незалежність може лише Тува, титульний етнос якої складає 60% усього населення і яка ще зберегла традиції державної незалежності [Кінець Імперії... 2002]. Загалом період історії Туви від початку 1990-х років до сьогодні виглядає найбільш дослідженим та об'єктивно висвітленим порівняно з іншими періодами тувинської історії ХХ ст. Це пояснюється зростанням уваги до Туви, позитивними змінами в російській гуманітарній науці, можливістю проводити польові дослідження, що з'явилася у закордонних, насамперед західних, дослідників. Низка інших знакових історичних подій у житті тувинського суспільства ще потребує ретельного та об'єктивного вивчення з боку науковців.

¹ Сомон – адміністративна одиниця, що входила до складу хошуну. Хошун – найбільша адміністративна одиниця тогочасної Туви.

² Дархати були монголомовним народом, у їхньому складі виділялися тюркські, самодійські, тунгуські та монгольські компоненти. Вони належали до шабінарів богдо-гегена, отже, управлялися ламами, призначеними владиною. Видатний російський дослідник Г.Є. Грумм-Гржимайло стверджував, що, незважаючи на підлягання дархатів юрисдикції хутухт на однакових з іншими шабінарами засадах, вони залишалися за межею монгольських караулів, що відділяли монгольські землі від урянхайських [Грумм-Гржимайло 1926, 180, 183].

³ Правитель Оюннарського хошуну, номінальний глава всіх тувинських хошунів.

⁴ Про згадані зв'язки більше див.: Отрощенко І.В. Монгольський фактор у суспільно-політичному та культурному житті тувинського суспільства (1920-ті роки) // Східний світ, 2006в, № 4.

⁵ Деякі дослідники кажуть, що існував ще десятий тувинський хошун – Дархатський хошун у районі озера Косогол. Мовляв, він був населений омонголеними тувинцями, які втратили свою рідну мову і розмовляли монгольською. Питання про належність цього хошуну до дореволюційної Туви залишається неясним, скоріше можна вважати його складовою частиною Монголії, – вважав радянський дослідник Р. Кабо [Кабо 1934, 64].

⁶ Одним із наслідків революційних змін 1920-х років у монгольському та тувинському суспільствах стало примусове стригання кіс – традиційної зачіски за часів імперії Цін.

⁷ Нинішня ситуація також не виглядає цілком спокійною [див.: Тыва... 2008].

ЛІТЕРАТУРА

- Айыжы Е.В.* Тувинцы Монголии: традиции и современность. Автореферат диссертации на соискание ученой степени к.и.н. Москва, 2002.
- Анайбан З.В.* Межнациональные отношения в Туве в 90-е годы. (По материалам этносоциологических исследований). Москва, 1999.
- Аранчын Ю.Л.* Исторический путь тувинского народа к социализму. Новосибирск, 1982.
- Балакина Г.Ф., Анайбан З.В.* Современная Тува: социокультурные и этнические процессы. Новосибирск, 1995.
- Вайнштейн С.И.* Историческая этнография тувинцев. Москва, 1972.
- Грумм-Гржимайло Г.Е.* Западная Монголия и Урянхайский край. Исторический очерк этих стран в связи с историей Средней Азии. Ленинград, 1926. Т. 2.
- Дацышен В.* Потенциал конфликтности в зоне российско-монгольской границы в Туве // **Международные процессы.** Журнал теории международных отношений и мировой политики. 2005. Т. 3. Номер 1(7). – Режим доступа до журн.: <http://www.intertrends.ru/seventh/008.htm>
- Дробижева Л., Паїн Е.* Особливості етнополітичних процесів та етнічної політики в сучасній Росії // **Політичні і економічні перетворення в Росії і Україні.** Москва, 2003.
- Единархова Н.* Монголия и монголы в изданиях Восточно-Сибирского отдела Русского географического общества (1860–1880-е годы) // **Вестник Евразии,** 2000, № 3 (10).
- Жук П., Мазур Н., Соломонюк Р., Турчак Р.* Етнополітична карта світу 21 століття // Аналітичний центр “Поступ”. – Режим доступа до публ.: http://svit21.narod.ru/predmet/asia/asia_rus.html
- История Тувы... 2001.* История Тувы. Москва, 2001. Т. 1.
- История Тувы... 1964.* История Тувы. Москва, 1964. Т. 2.
- Кабо Р.* Очерки истории и экономики Тувы. Москва; Ленинград, 1934. Ч.1. Дореволюционная Тува.
- Кінець Імперії... 2002.* Кінець Імперії (Спроба практичного застосування теорії геополітичної динаміки Рендала Коллінза). Семінар за участю Євгена Жеребецького. 23.11.2002 // **Незалежний культурологічний часопис «І».** – Режим доступа до публ.: <http://www.ji-magazine.lviv.ua/seminary/2002/sem18-11.htm>
- Кочубей Ю.М.* Внесок Ф.Я. Кона у вивчення етнографії народів Сибіру і його збірка творів “За п’ятдесят років”. Харків, 1933–1935 // **Цирендоржівські читання – 2006.** Київ, 2006.
- Леонов Н.* Танну-Тува (Страна Голубой реки). Москва, 1927.
- Лузянин С.Г.* Россия – Монголия – Китай в первой половине ХХ века. Политические взаимоотношения в 1911–1946 гг. Москва, 2003.
- Маннай-оол М.Х.* Первая столица Тувы // **Самагалдай. Первая столица Тувы:** Сборник, посвященный 220-летию основания села. Кызыл, 1996.
- Монгуш М.В.* Тувинцы в Китае и Монголии. Новосибирск, 2002.
- Монгуш М.В.* Тувинцы Монголии: особенности современного этнического развития // **Цирендоржівські читання – 2003.** Київ, 2003.
- Монгуш М.В.* Тувинцы: в поисках себя (1990–2008 гг.) // **Цирендоржівські читання – 2008. Тибетська цивілізація та кочові народи Євразії: кроскультурні контакти.** Київ, 2008.
- Москаленко Н.П.* Этнополитическая история Тувы в ХХ веке. Москва, 2004.
- Мышлявцев Б.А.* Русские и тувинцы: “образ другого”. Проблема взаимодействия культур. **Сибирский этнографический вестник,** 2003, № 14 (15) // Сектор археологической теории и информатики Института археологии и этнографии СО РАН. –

Режим доступу до журн.: <http://www.sati.archaeology.nsc.ru/Home/pub/Data/Vest15/?html=misl1.htm&id=1472>

Ондур С. В поисках белого облака // Газета “**Центр Азии**”, 2007, № 26 (6–13.07). – Режим доступу до публ.: <http://gazeta.centerasia.ru/news.php?extend.734>

Отрощенко І.В. Заворушення під панмонгольськими гаслами у Тувинській Народній Республіці (1930–1932 роки) // **Актуальні проблеми міжнародних відносин**. Київ, 2006а. Вип. 64. Ч. І.

Отрощенко І.В. Монголія, СРСР та Хемчицьке повстання (1924) // **Східний світ**, 2006б, № 3.

Отрощенко І.В. Монгольський фактор у суспільно-політичному та культурному житті тувинського суспільства (1920-ті роки) // **Східний світ**, 2006в, № 4.

Отрощенко І.В. Друге Хемчицьке повстання у Тувинській Народній Республіці (1930) // **XI Сходознавчі читання А. Кримського**. Київ, 2007а.

Отрощенко І.В. Ставлення монгольських політиків до Тувинської Народної Республіки (середина 1920-х – початок 1930-х років) // **Актуальні проблеми міжнародних відносин**. Київ, 2007б. Вип. 65. Ч. І.

Решетов О. Подорож до урянхайців Прихубсугуля // **Східний світ**, 1995 (№ 2)–1996 (№ 1).

Саая С.В. **Россия – Тува – Монголия: “центрально азиатский треугольник” в 1921–1944 гг.** Абакан, 2003.

Сейфулин Х.М. **Образование Тувинской автономной области РСФСР (Краткий исторический очерк)**. Кызыл, 1954.

Сейфулин Х.М. **К истории иностранной военной интервенции и гражданской войны в Туве. (1918–1921 гг.)**. Кызыл, 1956.

Сердобов Н.А. **История формирования тувинской нации**. Кызыл, 1971.

Сердобов Н.А. **Коминтерн и революционная Тува (1921–1944 гг.)**. Кызыл, 1985.

Серен П.С. Лексика духовной культуры языка цаган-нуурских тувинцев Монголии (по материалам полевых исследований) // **ICANAS-34. Abstracts**. Ankara, 2007.

Тыва... 2008. Тыва готовится выйти из состава России // **Реальная политика**. 2008 (23.09). – Режим доступу до публ.: http://ru.rpl.net.ua/2008/09/23/tyva_gotovitsja_vyjiti_iz_sostava_rossii.html

Шурхуу Д. Урянхайский вопрос в монголо-российских отношениях в первой четверти XX века // **Россия и Монголия: новый взгляд на историю взаимоотношений**. Москва, 2001.

An Ethnohistorical...1994. An Ethnohistorical Dictionary of the Russian and Soviet Empires / Ed. by James Stuart Olson. Westport, Connecticut, London, 1994.

Anaiban Z., Edward W. On the Problem of Interethnic Conflict: The Republic of Tuva // **Ethnic Conflict in the Post-Soviet World: Case Studies and Analysis**. New York, 1996.

Alatalu T. Tuva. A State Reawakens // **Soviet Studies**. 1992. Vol. 44, № 5.

Assessment... Assessment for Tuvinians in Russia // **Center for International Development and Conflict Management** (University of Maryland). Minorities At Risk Project. – Режим доступу до публ.: <http://www.cidcm.umd.edu/mar/assessment.asp?groupId=36537>

Batbayar Ts. **Modern Mongolia a concise History**. Ulaanbaatar, 1996.

Bebler A. Conflicts between Socialist States // **Journal of Peace Research**, 1987 (Mar.). Vol. 24, No. 1.

Darkhat 2005. Darkhat // **Ethnologue: Languages of the World**. Fifteenth edition. Dallas, 2005. – Режим доступу до публ.: http://www.ethnologue.com/show_language.asp?code=drh

Dashpurev D., Usha Prasad. **Mongolia: Revolution and Independence. 1911–1992**. New Delhi, 1993.

Donahoe B. “Hey, You! Get offa my Taiga!”: comparing the sense of property rights among the Tofa and Tozhu-Tyva // **Max Planck Institute for Social Anthropology. Working Paper:** 38, 2002.

Elleman B. Secret Sino-Soviet Negotiations on Outer Mongolia, 1918–1925 // **Pacific Affairs.** 1993–1994 (Winter). Vol. 66, No. 4.

Elleman B. The Final Consolidation of the USSR’s Sphere of Interest in Outer Mongolia // **Mongolia in the Twentieth Century: Landlocked Cosmopolitan.** New York; London, 1999.

Endicott E. Russian Merchants in Mongolia: The 1910 Moscow Trade Expedition // **Mongolia in the Twentieth Century: Landlocked Cosmopolitan.** New York; London, 1999.

Friters G. The Development of Outer Mongolian Independence // **Pacific Affairs.** 1937 (Sep.). Vol. 10, No. 3.

Henze P. Ethnic Dynamics and Dilemmas of the Russian Republic // **Studies in Conflict and Terrorism.** Vol. 17.

Humphrey C. Icebergs, Barter, and the Mafia in Provincial Russia // **Anthropology Today,** 1991 (Apr.). Vol. 7, No. 2.

Lattimore O. The New Political Geography of Inner Asia // **The Geographical Journal.** 1953 (Mar.). Vol. 119, No. 1.

Mänchen-Helfen O. **Reise ins Asiatische Tuwa.** Berlin, 1931.

Mawkanuli T. The Jungar Tuvas: language and national identity in the PRC // **Central Asian Survey.** 2001. Vol. 20(4).

Shimin Geng. Materials of the tuvinian language in China // **Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae.** 2000 (Dec.). Vol. 53, Numbers 1–2.

Stepanov V. Ethnic tensions and separatism in Russia // **Journal of Ethnic and Migration Studies,** 2000 (April). Vol. 26, No. 2.

Sullivan S. Interethnic Relations in post-Soviet Tuva // **Ethnic and Racial Studies,** 1995, Vol.18.

Tang P.S.H. **Russian and Soviet Policy in Manchuria and Outer Mongolia. 1911–1931.** Durham, 1959.